

Weili, Buheliqi ve Özyetgin, A. Melek (2020). Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/15, s. 115-125.

DOI: 10.46400/uygur.733983

UYGUR SİVİL BELGELERİ IŞIĞINDA ESKİ UYGURLARDA ÜZÜM YETİŞTİRİCİLİğİ

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Buheliqi WEİLİ*

A. Melek ÖZYETGİN**

Geliř Tarihi: 08.05.2020

Kabul Tarihi: 14.05.2020

Öz

Turfan Uygurlarına ait Uygur sivil (dindışı) belgeleri (9-14. yüzyıllar) Uygurların siyasi, iktisadi ve kültürel yaşamıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Budist Uygurların tarihini, kültürünü en iyi şekilde yansıtan bu belgeler, söz konusu dönemin sosyal ve kültürel yaşamının yanı sıra, iktisadi yaşam kültürü, cümlen Tarım kültürü ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Uygur sivil belgelerinden anlaşıldığına göre yerleşik hayatı benimseyen Uygurlar Turfan havalisinde tarımcılıkla uğraşmış ve hububatlar, tahıllar başta olmak üzere birçok farklı tarım ürünlerini yetiştirmişlerdir. Uygurların tarımını yaptıkları ürünler arasında meyvelerin, özellikle de üzümün önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Uygurların hububatlar hariç en çok tarımı yaptıkları üzüm, besin maddesi olarak kullanılmasının yanında, çeşitli hastalıkları tedavi etmek amacıyla bitkisel karışımlar ile beraber ilaç olarak da kullanılmıştır. Ayrıca üzümden yapılan farklı kalitedeki şarapların vergi ödeme aracı olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Bu makalede Uygur sivil belgelerinde geçen bağcılık ve üzüm kültürü ile ilgili konular incelenerek üzümün eski Uygur toplumundaki yeri ve önemi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Turfan Uygur Devleti, Uygur Sivil Belgeleri, Bağcılık, Üzüm.

GRAPE CULTIVATION OF ANCIENT UYGHUR PEOPLE IN THE LIGHT OF UYGHUR CIVIL DOCUMENTS

Abstract

Turfan Uyghur Civil (Non Religious) Documents (9.-14.Centuries) contains important information about the political, economic and cultural life of the Uyghurs. These documents, which reflect the history and culture of the Buddhist Uyghurs in the best way, provide important information about both social and cultural life of the Uyghurs as well as economic life, in sentence, agricultural life during above mentioned period. As it is understood from the Uyghur Civil Documents, Uyghurs, who adopt settled life have been engaged in agricultural activities in Turfan Area and have grown many different agricultural products, especially grains and cereals. It is understood that fruits, especially grapes, have an important place among the products that Uyghurs grow. Apart from cereals, grape, where Uyghurs cultivate most is used as a nutrient as well as herbal mixtures in order to treat various diseases. It is also known that wines of different quality made from grapes are used as a tax payment instrument. In this article, the subjects related to viticulture and grape culture in the Uyghur civilian documents will be examined and their place and importance in the old Uyghur society will be revealed.

Keywords: Uyghurs, Turfan Uyghur Kingdom, Uyghur Civil Documents, Viticulture, Grape

*Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: hativeli87@gmail.com

Orcid: 0000-0002-1207-9217

**Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ozyetgin@gmail.com

Orcid: 0000-0002-0547-1069

Giriş

Turfan bölgesi, tarım ürünlerinin yetişmesi için oldukça elverişli iklim koşullarına sahiptir. Bundan dolayı bu bölge, tarih boyunca çeşitli hububatlar, tahıllar, sebzeler ve meyvelerin yetiştirildiği önemli tarım alanlardan biri olmuştur. Turfan Uygur Devleti döneminde de bu bölgede tarım yapılmaya devam edilmiş, mevcut tarım arazileri genişletilmiş ve tarım ürünlerinden alınan verimin arttırılması amacıyla özel sulama kanalları yapılmıştır. Bunun yanında devlet çeşitli tedbirler alarak bölgede tarımın aralıksız yapılmasını teşvik etmiştir. Hububat ve tahıl tarımının yanında, Uygurlarda bağcılık da büyük önem taşımıştır.

Tarımcılığın bir yan kolu olarak gelişen bağcılık, Uygurların iktisadi ve kültürel yaşamında oldukça önemli yer tutmuştur. Uygurların bağcılık kültürü kapsamında yetiştirdikleri ürünler arasında üzüm, diğer meyvelere kıyasla oldukça önemli bir yere sahiptir. Uygurların sosyal, kültürel ve iktisadi yaşamlarına dair kıymetli bilgiler içeren Uygur sivil belgeleri Uygurların üzüm yetiştiriciliğe dair oldukça zengin veriler barındırmaktadır. Uygur sivil belgelerinden anlaşıldığına göre Uygurlarda üzüm, hububatlar hariç en çok üretilen tarım ürünü olmuştur. Bunun yanında üzüm kültürü ile ilgili Uygur sivil belgelerinde üzüm bağı (borluk), üzüm bağı işleticisi (borlukçı) üzüm şarabı (bor), üzüm şarabı yapımcısı (borç) ile ilgili önemli kayıtlara rastlanılmıştır. Belgelerden tespit edildiğine göre üzüm bağı Uygurlar arasında kiralanabilmekte (JW-Li, 2.8; JW-Li, 2.9; SUK, RH, 11) ve alınıp satılabilmektedir (JW-Li, 2.10; JW-Li, 2.11; JW-Li, 2.20; SUK, Sa, 5; SUK, Sa,10; Sa, 11). Ayrıca devletin üzüm bağı işleten çiftçilerden vergi topladığı da bilinmektedir. İlig Kadir Han'ın Murutluk Tapınağının tarla ve üzüm vergisinden muaf tutulmasıyla ilgili gönderdiği yarlık metnine göre (JW-Li, 4.14; USp.88) tapınağa ait üzüm bağlarından vergi alınmamaktadır. Bu durum, Turfan Uygur Devleti döneminde, özel muafiyete sahip gruplar hariç, toplumun diğer kesiminden olan kimselerin üzüm bağı vergisini ödemekle mükellef olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Uygurca sözleşmelerde üzüm bağları alınıp satılırken *borla tamgası* olarak adlandırılan bir çeşit verginin alındığı da bilinmektedir (Özyetgin, 2004: 71).

Üzüm bağları devletin önemli gelir kaynağını oluşturduğundan, devlet üzüm bağlarının ekimini düzenlemek amacıyla bazı uygulamalar çıkartmıştır. Bunlardan biri de *borluk aңыз* olarak adlandırılan ve boş bırakılarak ekilmeyen bağlardan alınan vergidir (Özyetgin, 2004: 70). Temel amacı çiftçileri üzüm ekimine teşvik etmek olan, ekilmeyen bağlara yönelik caydırıcı bir yöntem olarak görülen bu uygulama, üzüm tarımının devlet tarafından kontrol edildiğini düşündürmektedir.

Uygurlar tarafından yaygın olarak yetiştirilen üzüm çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Üzüm ve üzümünden elde edilen ürünler ilk başta besin maddesi olarak tüketilmiş, özellikle üzüm şarabı, üst tabakadan olan aristokratların severek içtiği içecekler arasında yer almıştır. Ayrıca üzüm şarabının Uygur kültüründe misafirlere ikram edilen içecek olduğu da anlaşılmaktadır. Uygurların iktisadi yaşamında üzüm yetiştiriciliği önemli bir geçim kaynağı olmuş, bundan dolayı toplumda özellikle üzümçülük ve şarapçılık ile ilgili meslek grupları ortaya çıkmıştır.

Üzüm hem kendisi yenilebildiği hem de insan sağlığına faydalı bileşenler içerdiğinden, üzüm ve üzümünden elde edilen ürünler Uygurların geleneksel tıbbında tedavi amacıyla diğer bitkisel karışımlarla birlikte kullanılmıştır.

Uygur döneminde *bor* olarak adlandırılan üzüm şarabının devlete karşı vergi mükellefiyeti olan çiftçilerin vergilerini ödemek için kullandıkları aynî araçlardan biri olduğu bilinmektedir.

Bu çalışmada 9-14. yüzyıllardaki Turfan Uygurlarının yerleşik yaşam tarzının bir uzantısı olarak gelişen bağcılığın yani üzüm yetiştiriciliğinin Turfan Uygurlarının sosyal ve iktisadi yaşamındaki konumu belirlenmeye çalışılacaktır. Uygur sivil belgelerinde yer alan Turfan Uygurlarındaki bağcılık kültürü ve üzüm yetiştiriciliği ile ilgili tüm söz varlığı incelenerek konunun kapsamı ve sınırları ortaya konulacaktır. Konuya geçmeden önce üzüm yetiştiriciliğinin Tarım havzasındaki tarihçesine değinmek faydalı olacaktır.

1. Eski ve Orta Çağlarda Bağcılık ve Üzüm Yetiştiriciliği

İnsanlık tarihi kadar eski olan bağcılık kültürünün Uygurlarda tam olarak ne zaman başladığı bilinmese de Çin yıllıklarında bahçe meyveleri olarak yetiştirilen üzüm ile ondan üretilen üzüm şarabı konusunda önemli bilgiler kaydedilmiştir. Milattan sonraki ilk yıllardan itibaren Çinliler tarafından 'Batı Bölgeleri' olarak adlandırılan Türkistan bölgesinde üzüm yetiştirildiğine dair kayıtlar vardır. Bu konuda Çince tarih eseri Shiji'de, Si-ma Qian "*Fergana civarlarında üzüm, üzüm şarabı yapılmaktadır, zenginler on binlerce şıg (küp) şarap saklarlar; (bu şarapların) eskileri on yıllara kadar bozulmaz*" demektedir(SJ, 1975: 3173). Sonraki dönemlere ait Çince tarih kayıtlarda da Turfan'ın iklimi ve yetiştirilen tarım ürünleri hakkında verilen bilgilere rastlanılır. Beishi'nin Batı Bölgeleri kısmında Turfan'ın iklimin sıcak, topraklarının verimli olduğu, arpadan yılda iki kere mahsul alındığı, Turfan'da ipek böceği, beş çeşit meyve ve üzüm şarabının çok olduğuna dair bilgiler not edilmiştir(BS, 1974: 3212). Bununla birlikte Karışehir Devleti'nde de üzüm şarabı üretildiğine dair bilgiler de yer almaktadır (BS, 1974: 3212, 3216). Köktürkler ve Ötüken Uygur Devleti dönemine denk gelen Çin'in Sui Sülalesi zamanına ait yıllığı olan Suishu'da da Batı bölgelerindeki üzüm şarabı ile ilgili bilgiler kaydedilmiştir. Yıllıkta verilen bilgilere göre Kang-guo (Toharistan) Devleti'nde çok miktarda üzüm şarabı bulunur. Zenginler binlerce küp üzüm şarabı saklarlar. Saklanan şarap yıllarca hiç bozulmadan muhafaza edilmektedir (BSh, 1973: 1849).

Sonraki dönemlerde de Turfan ve çevresindeki bölgelerdeki üzüm yetiştirildiğine dair Çince ve Arapça kayıtların yanında Uygurca belgeler de bulunmaktadır. Arap coğrafyacılarından olan Gerdizi, Tuğuz-Guz (Uygurlar)la ilgili "*Söylendiğine göre, Toğuz-Guz Hakanının 1000 gulâmı (hizmetçi adamı), 400 cariyesi vardır. Bu 1000 adama seneden seneye bir gün hakanın önünde üç defa yemek yerler. Sofradan yanlarında istedikleri kadar yemek götürürler. Yemek yedikten sonra üç defa da içki içerler. Bunların içkisi üzumdendir*" demektedir (Şeşen, 1985: 79). Bunun yanında XIII. yüzyıla ait Çin yıllıklarından olan Yuanshi'da "Koço İdikut'u Timur Buka şarap gönderdi" kaydı geçmektedir (YSa, 1974: 644). Yuan Sülalesi döneminde Uygur ülkesinden geçerek Cengiz Han'ı ziyaret etmeye giden rahip Changchun, Turfan'a geldiğinde, Uygurlar onu karşılamaya gelmiş ve ona üzüm şarabı, meyve, ekmek ve soğan ikram etmiştir (Li Zhichang, 2000: 49). Turfan ve çevresindeki bölgelerde üzüm yetiştiriciliği daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ming Sülalesi (1368- 1644) döneminde, Batı Bölgelerinde yer alan birçok farklı yerleşim bölgelerini ziyaret eden Çinli memur Chen Cheng (2000: 106, 111), Uygurların yaşadığı bölgelerden geçerken Turfan ve Lükçünde çok fazla üzüm yetiştirildiğini not etmiştir.

Tarım Havzasında milattan önceki dönemlerde başlayan üzüm yetiştiriciliği, günümüze kadar aynı şekilde devam etmektedir. Turfan ve çevresindeki bölgeler, günümüzde de üzümün en çok yetiştirildiği ve dış ülkelere ihraç edildiği bölgelerden biri sayılmaktadır.

2. Üzüm Tarımının Çin'e Yayılması

Turfan ve çevresindeki bölgelerde yaygın olarak yetiştirilen üzüm, Yuan (Moğol) Sülalesi döneminden itibaren Çin'de de yetiştirilmeye başlamıştır. Çin'e üzüm yetiştirme tekniğinin yayılmasında Uygurların çok önemli katkıları olmuştur. Zengin tarım bilgisine sahip olan Uygurlar, Kubilay Han döneminden itibaren Çin'in iç bölgelerine göç etmiş ve bu bölgelerde pamuk ve üzüm gibi tarım ürünlerinin yetiştirilmesini sağlamıştır. Yuan Sülalesi döneminde

Çin'in Tai-yuan, Ping-yang gibi bölgeleri, üzümün yetiştirildiği ve üzüm şarabının üretildiği ana merkezlerden biri hâline gelmişti (Shang ve Gui, 1996: 218). Yuan Sülalesi döneminde Çin'e göç eden Uygurlardan Jia-lu-na-da-sı'n (Karunadaz?) oğlu olan Lu Mingshan, Moğollar tarafından Çin'in farklı eyaletlerine *daruğa* olarak tayin edilmiştir. Ziraat mühendisi olarak da bilinen Lu Mingshan, görev yaptığı bölgelerde tarım ürünlerinin yetiştirilmesi, ev hayvanlarının bakımı ve tarım ürünlerinin üretim oranının yükseltilmesiyle ilgili olarak 1314 yılında, Çince *Nongsang Yishi Cuoyao* (Tarımcılık ve İpekçiliğin Esasları) adlı bir eser kaleme almıştır. O, eserinde üzüm yetiştirme tekniğiyle ilgili olarak "*Kışın üzüm bitkisinin yan dalları kopartılarak üç chi¹ bırakılmalı ve gübrelenerek gömülmeli. Baharda ağaçlar yeşermeye başlayınca gömülen yerden çıkarılmalı ve yeşerme durumuna bakılmalı. Toprak altında iki chi, toprak üstünde ise 3-5 chi uzunlukta bırakılmalı. Dallar uzadığı zaman üzüm pagonları raflara yerleştirilmeli. Üzüm bitkisinin kök kısmı sürekli olarak domuz gübresi ve soğuk su ile sulanmalı. Üç gün sonra ise temiz su ile sulanmalı. Kurak havalarda ise üzüm bitkisinin kök kısmındaki topraklar yavaşça kazılmalı ve sulanmalı. Kışın ise otlarla üstü örtünerek, üzümün kök kısmının üşütmesi önlenmeli. 2. ve 3. aylar ise üzüm bitkisinin vejetatif çoğaltılması için uygundur*" demektedir (Shang, 2012: 79). Yuan Sülalesi döneminde hükümdarların severek içtiği içeceklerden olan üzüm şarabı, Turfan ve Tibet bölgelerinden vergi karşılığı aynı ödeme olarak alınmıştır. Yuan Sülalesi yıllığı olan Yuan-shi'da da şarap vergisi olarak adlandırılan vergi türü bulunmaktadır. Turfan'da üretilen üzüm zaman zaman yönetici sınıfın ihtiyacını karşılamaya yetmemiş ve bundan dolayı devlet, Çin'de bazı ailelerinin üzüm yetiştirmesini ve vergilerini üzüm şarabıyla ödemesini emretmiştir. Yuan-shi'da kaydedildiğine göre sadece şarap üretimiyle ilgilenen aileler ortaya çıkmıştır: "damat Ai-bu-hua (Ay Buka?) emre göre üzümci ailelerden vergi topladı"(YSc, 1974: 95).

3. Eski Uygurlarda Üzüm ve Bağ Kültürü ile İlgili Sözvarlığı İncelemesi

3.1. Üzüm

Turfan Uygurlarına ait sivil belgelerde üzüm, üzüm bağı, üzümde elde edilen ürünler, üzüm şarabı yapımıcısı, bahçıvanla ilgili birkaç farklı terim geçmektedir. Bu terimlerin başında günümüz Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde aynı şekilde görülen üzüm kelimesi gelmektedir. Genel Türkçede de *üzüm* şeklinde geçen kelimenin *üz-* "koparmak, yolmak" fiilinden geldiği bilinmektedir (ED, 279b; TMEN II, 473). Uygur sivil belgelerinde *bor*, *borluk* kelimelerine sık rastlanılmasına rağmen *üzüm* kelimesine sadece tek bir örnekte *asğu üzüm* şeklinde rastlanılmıştır (JW-Li 4.14; USp. 88, 45-6). Uygur tıp metinlerinde üzüm ve üzümde üretilen ürünlerin hastalıkları tedavi etmek amacıyla ilaç karışımlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Uygur tıp metinlerinde üzümün bir türü olan *yürüng üzüm'e* "beyaz üzüm" (HI, 13) değinilmektedir. Uygurca belgelerden anlaşıldığına göre üzüm, Uygurlarda kurutulmuş da kullanılmıştır. Belgelerde *yürüng kuruğ üzüm* "beyaz kuru üzüm" (HI, 30, 135), *kuruğ üzüm* "üzüm üzüm" (HI, 19, 118; Yang & Niu, 1.14) gibi üzümde elde edilen ürünlerle yara, çiban ve yüksek ateş, kan kusması gibi hastalıkların tedavi edildiği ve hediye ürün olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır. İslami döneme ait eserlerden Kâşgarlı'nın Divan'ında da üzüm ve üzümle ilgili bilgiler geçmektedir. Kâşgarlı'nın eserinde *üzüm* "üzüm" (DLT I, 75) kelimesinin yanında "üzümün çardaktan sarkması" anlamında '*üzüm salngulandı*' (DLT III, 410) ifadesi kullanılmıştır. Kâşgarlı'da üzümün olgunlaşmış yenilecek duruma gelene kadarki süreçlerine dair de bilgilere yer verilmiştir. DLT'teki bilgilere göre henüz yenmeyecek durumda olan üzüm '*tarka*' veya '*talka*' olarak adlandırılmaktadır. Üzümün kızarıp renklenmesi için '*alarması*' ifadesinin ve artık iyice olgunlaşmış yenecek hâle gelmesinin ise '*tatıglanması*' ifadesinin kullanıldığı görülmüştür (Genç, 1997: 330).

¹Çin'de kullanılan eski bir uzunluk ölçü birimidir: 1 *chi*, 31.1 santimetreye eşittir.

3.2. Bor

Üzümünden yapılan ürünlerin adlandırmasında ilk sırada şüphesiz ki üzüm şarabı anlamında kullanılan **bor**² kelimesi gelmektedir. Kelimenin, Orta Farsçada “şarap” anlamında kullanılan *bōr* kelimesinden geldiği ve Türkçeye geçtiği bilinmektedir (TMEN II, 780; ED, 354a). Şarap anlamındaki *bor* kelimesi İslami döneme ait eserlerinden DLT’de de (DLT III, 121) ve KB’de (Arat, 1979: 103) geçmektedir. Kelimenin Çağdaş Türk lehçelerinden Sarı Uygurcada *por* “şarap” (Malov, 1957: 94) şeklinde geçtiği tespit edilmiştir.

Uygurca belgelerde yaygın bir kullanıma sahip olan *bor* ilk başta besin maddesi olarak tüketilmektedir (JW-Li, 4.6; TugDok, Pa 38). Bunun yanında *bor* Uygurlarda fertlerin aralarında ödünç aldıkları (JW-Li, 3.18) ürünlerden biri olarak ve vergi ödeme aracı olarak da kullanılmaktadır (JW-Li, 4.3). Uygurca belgelerden tespit edildiğine göre, Uygurlar üzümünden farklı kalitede şaraplar üretmişlerdir. Belgelerde *ädgü bor*, *küçi bor*, *katık bor*, *yawlak bor* gibi ifadelerin geçmesi de Uygurların şarap üretiminin geliştiğine ve farklı kalitede şarapların bulunduğu işaret etmektedir.

(3) *tuşquqa üntürgü bor-tın qayzada* (4) *açarı [-ning] yigirmi badman ädgü bor* (5) *amtı on bir-zün asan atşaq olar*-(6) *qa on bolzun*. “Tuşqu’ya verecek şarap için, Qayzada Açarı’de olan yirmi badman iyi şarabı versin. Asan Atşaq on tanesini iptal etsin” (JW-Li, 4. 18-4).

(5) *yangı bulata-ning bir küp küçi bor satıp üç yüz toquz* (6) *on quanbu boltı*. “Yangı Bulat’ın sattığı bir küp sert şarabın [fiyatı]390 kuanbu oldu” (JW-Li, 5. 7-5).

(6) *kutluğ sangun-qa bir küp [ka] tıq bor k [o] şup birti*. “Kutluk Sangun’a bir küp sert şarap ekleyip versin” (JW-Li, 5. 11-6).

(9) *birmiş-kä äwtin iltmiş taw [ar](?) ötügi iki qab yawlaq (10) bor yana ...* “[Bilmiş için evden almış mal-mülkün hesabı iki kap güçlü (kötü, acı) şarap yine...” (JW-Li, 5.11-9).

3.3. Borçı

Borçı kelimesinin şarap anlamına gelen *bor* kelimesinden türediği ve “şarap tüccarı; şarap yapımcısı” anlamına geldiği kaydedilmiştir (ED, 357a). Uygurların üzümünden çeşitli ürünler yaptıkları bilinse de üzümün en çok da şarap yapımı için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı toplumunda çeşitli kalitedeki şarapların üretimi için ilgilenen kimseler bulunmaktadır. Uygur sivil belgelerinde geçen *koyn yıl bir yegirminç ay bir otuzka borçı salgarka bor tarığalı balıq-ta müngü bir at ulağ baçağ(-a) tağ yüzintä bolmış tağ bérip bir yarimbakır kümüş qubçır-ınga tutz-un* (USp, 53d; TugDok, Pa 36d) “Koyun yılının on birinci ayının yirmi birinde şarapçı Salgar’ a üzüm şarabı yapmaya[geldi] şehirde binek hayvanı baçağ(-a) tağ yüzintä Bolmış’tan verecek bir yarım bakır gümüşü kopçır vergisine tutsun” ifadesinden anlaşıldığına göre Uygurlarda, şarap üreticileri bazı özel muamelelere tâbi tutulmaktadır. Bunun yanında Uygurca belgelerde geçen *bor sıqturğalı kelgüçi qorla elçi, qara elçi, soğdu elçi* (USp, 53c; TugDok, Pa 36c; JW-Li, 4.10c) “şarap yapmak için gelen Qorla elçi, Qara Elçi, Soğdu Elçi” gibi ifadeler Uygur toplumunda şarap yapımını üstlenen özel meslek grubu *borçılara* işaret etmektedir. İslami döneme ait eserlerden KB’de de tespit edilen *borçı* kelimesinin “içki içen, içkiye düşkün” anlamında kullanıldığı görülmüştür (Arat, 1979: 103).

² Sözcük şu belgelerde tespit edilmektedir: JW-Li, 2 (18)-11; JW-Li, 3(18)- 2, 3; JW-Li, 4(1,6,10(d),14,18), 5(6, 7, 9, 10, 11); SUK, Sa09-6; SUK, Lo30-2,3; SUK, Mi19-11; TugDok, 3a- 28, 2- 3; USp, 32, 11; USp, 1, 2-3.

3.4. Borluk

Uygurlarda üzüm yetiştirilen bağlar **borluk** olarak adlandırılmıştır. *Borluk* kelimesi, *bōr* kelimesine isim yapım eki olan +lık'ın eklenmesiyle yapılmıştır (ED, 365b). Turfan Uygurlarında tarımın bir yan kolu olarak gelişen bağ ürünleri arasında en çok da üzüm yetiştirildiği bilinmektedir. Sivil Uygur belgeleri içinde *borluk*'ların alım satımı ve kiralanmasıyla ilgili belgeler mevcuttur. Üzüm bahçelerinin, o dönemlerde de şimdi olduğu gibi hem evin yanındaki küçük bahçelerde ailenin bireysel ihtiyacını karşılamak için yetiştirildiği, hem de geniş arazilerde gelir elde etmek amacıyla yetiştirildiği düşünülebilir. Öyle ki Uygur sivil belgelerinde geçen *taysang'taki borluk* (USp, 12; JW-Li, 2.17; SUK, Mi17) "Taysang'daki üzüm bahçesi" ve *taysang-taki on altı er kömör borluk* (JW-Li, 2.20) "taysang'daki on altı kişinin çalışabileceği üzüm bahçesi" gibi ifadeleri, söz konusu dönemde Turfan'da *Taysang* adına bir üzüm bağının bulunduğunu düşündürmektedir.

Uygur belgelerinde tarlaların kiralanması ve alınıp satılması ile ilgili birçok metin geçmesine rağmen, tarlaların yüzey ölçüsünü belirlemek amacıyla kullanılan ölçü birimleri çok fazla değildir. Belgelerde geçen Çince kökenli olduğu düşünülen *şığ* kelimesi ve Toharcadan geldiği düşünülen *kūri* kelimesi, ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmasının yanında arazi ve yer ölçü birimi olarak da kullanıldığı görülmüştür (Özyetgin, 2005: 142). Üzüm bağının satışıyla ilgili iki belgede üzüm bağının yüz ölçüsünü belirlemek amacıyla *on altı är kömör borluk*, *altı är kömör borluk*, *üç är kömör borluk* ifadelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

(3) *sükü ögän üz-ä suyak-lık sury-a birlä ülüş-lüg (4) m(a)ña tægär altı är kömör borlukumı soldan bay-ka toğ(u)ru tomlitu (5) sattım.* "Sükü nehri yanındaki Suyaklık Surya ile paylaşılan bana ait altı kişinin ekebileceği (kadar büyüklükteki) üzüm bağımı Soldan Buka'ya dosdoğru sattım." (JW-Li,2.11; SUK, Sa-10).

(5) *manga tægir üç (6) är kömör borluk-nı turı-ka mäning birim-(7)lärim-ni sän sän alıp kalır-mu sän tis(ä)r:män* "bana ait üç kişinin ekebileceği kadar üzüm bağını Turı-ya benim vereceklerimi sen vererek (üzüm bağımı) alır mısınız?" (JW-Li, 2.18).

(3) *atam-niñ maña ülüş-tä täggän taysang-takı (4) on altı är kömör borluk....* "babamdan bana pay olarak kalan Taysang-daki on altı kişinin gömebileceği borluk...." (JW-Li, 2.20).

3.5. Borlukçı

Borlukçı kelimesinin kökeni olan *bor* Orta Farsçadaki "şarap" anlamında kullanılan *bōr* kelimesinden geldiği ve (ED, 354a) +luk ve +çl isimden isim yapımının eklenmesiyle oluştuğu bilinmektedir (OTWF, 1991: 112).

Üzüm bağının işletimi, özel beceri ve emek gerektiren bir iştir. Bundan dolayı Uygurlarda bu işi profesyonel olarak yapan *borlukçılar* ortaya çıkmıştır. Uygur sivil belgeleri incelendiğinde *borlukçılar*la ilgili yedi farklı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan Bolmış adlı kişinin üç farklı kişiden gümüş borç almasıyla ilgili üç belgede (USp18; USp,47; SUK, Lo07; SUK, Mi06; JW-Li, 3.1; JW-Li, 3.2; JW-Li, 3.3) şahitlerden birinin adı *borlukçı* olarak geçer. Diğer belgeler (JW-Li, 4.4; JW-Li, 4.13; JW-Li, 4.15) ise *borlukçının* çalıştırılması ve bunun karşılığında vergiden muaf tutulmasıyla ilgilidir. Öyle anlaşılıyor ki, *borlukçılar* toplumda özel bazı özel imtiyazlara sahip olmaktadır. Bunun yanında Uygur sivil belgelerinde (JW-Li, 4.4) *incü borlukçı* olarak adlandırılan hükümdara ait üzüm bağlarının işletiminden sorumlu kimselerden söz edilmektedir. Ayrıca Kalyanamkara Papamkara metninde *kan borlukçısı* "Han'ın bağını işleten bağcı" (İKP, 72, 5); *borlukçı är 'üzüm bağı işleten erkek'* (İKP, 74, 7; 79, 2) şeklinde ifadeler geçmektedir.

3.6. Süçüg

Uygurca belgelerde “şarap, tatlı şarap, üzüm şarabı” anlamında kullanılan kelimelerden biri de **süçüg**’dür. Clauson *süçi*-“tatlanmak, güzelleşmek” fiilinden türemiş olan bu ismin “tatlı, tatlı bir madde, şarap” anlamına geldiğini kaydeder (ED, 796b). Erdal ise sözcüğün süt “süt” adından benzerlik kuran +sl- eki ile türediğini *süt+sl- ve buradan da “tatlı şarap” anlamındaki *süçig* adının türediğini kabul eder (OTWF, 1991: 534). İslami döneme ait Divanü Lüğati’t-Türk’te **süçig** kelimesine “tatlı, lezzetli” anlamı verilmişken, *kızıl süçig* kelimesine “kırmızı şarap” (DLTI, 408) açıklamasının verildiği görülmüştür. KB’de ise *süçig* “tatlı; içilecek şey, şurup” (Arat, 1979: 411).

Uygur sivil belgelerinde ödünç alınan *bor*³, *tarıg*⁴, *böz*⁵ gibi şeylerin karşılığında ödemelerin *süçüg* ile yapıldığı görülmektedir. Bunun yanında bir belgede (JW-Li, 2.9; SUK, Mi21-6) de üzüm bağının (borluk) kira bedeli ‘*altmış tãmbin süçüg*’ olarak üzüm bağının sahibine ödenmektedir.

4. Üzüm ve Üzümde Edilen Ürünlerin Kullanımı

Uygur sivil belgeleri incelendiğinde üzüm, Turfan Uygurlarının en çok yetiştirdikleri tarım ürünlerin başında gelmektedir. Uygurlarda üzüm ve üzümde elde edilen şarap, sirke, kuru üzüm, kuru üzüm suyu gibi ürünler besin maddesi olarak kullanılmıştır. Etil ve hamurlu gıda maddelerinin yanında ek besin maddesi olarak tüketilen üzüm öncelikle çeşitli tabakadan olan halkın besin ürünü olarak kullanılmıştır. Bezeklik duvar resimlerinde de Bağışçıların Buda’ya tepsilerde üzüm sunduğu resmedilmiştir. Bunun yanında Üzümde elde edilen ürünler, bazı karışımlarla beraber tüketildiğine çeşitli hastalıkları da tedavi etmektedir. Ayrıca çiftçilerin iktisadi gelirinin önemli bir kısmını oluşturduğunu düşündüğümüz üzüm şarabı, Turfan Uygur Devleti döneminde ve Moğol-Yuan Sülalesi döneminde vergi ödeme aracı olarak kullanılmıştır.

4.1. Üzüm ve Üzümde Edilen Ürünlerin Tedavi Amaçlı Kullanımı

Uygurlar, üzümün ve üzümde elde edilen ürünlerin insan sağlığına olan faydalarını erken zamanlarda keşfetmiş ve üzüm şarabı, üzüm sirkesi, kuru üzüm ve kuru üzüm suyu gibi ürünleri diğer bitkisel karışımlarla beraber çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanmıştır. Üzümde elde edilen ürünler, Uygurlar tarafından vücutta görülen yara, çiban, ateş yükselmesi, mide ekşimesi ve hazımsızlığı, kan kusma, karın ağrısı, deri hastalıkları, diş ağrısı, kan durmama hastalığı, kadın hastalıkları, solunum yetmezliği gibi hastalıkların tedavisine ek olarak karında ölmüş yavruları düşürmek için kullanılmıştır.

(17). *qoğursaqtın önmiş qart-qa yiil lisip küçintin önmiş* (18) *qart-qa sariğ-tın önmiş qart-qa içgü kāsār-lārin sözlelim.* (19) *sultanı yiltızı küñçi quruğ üzüm kâyik* (20) *yiltızı qusalıng bu otlarını qayınturup içsār ädgü bolur.* “kursağa çıkmış çiban, yel, balgam gücünden çıkmış çibana içecekleri söyleyelim. Sultanı yıldız, abrus precatorius kuru üzüm geyik (20) kök, cardamon bu otları kaynatıp içerse iyi olur”. (H II, 17-29).

(116) *isig-lig ärsär kürüç üç* (117) *baqır qayınturup suvinga biş baqır mir qadıp birgül.* (118) *yigdä talqanı quruğ üzüm ikirär baqır soqup nara suvınta içgül.* “(116) [birinin] ateşi çıkarsa üç bakır[ölçek] pirinç(117) ile suyuna beş bakır[ölçek] bal karıştırıp veriniz. (118) çiğde taklanı, kuru üzüm ikişer bakır [ölçek] sokarak, nar suyunda içiniz.” (H II, 116-119).

(119) *su quzsar, aşı qodı inmäsär, bışığ* (120) *singir iki baqır buda tübi birlä soqup üç ülüş* (121) *suvta qayındurup bir ülüş suv alıp bor birlä içgül.* “(119) su kusarsa, pişmiş (120) sinir

³Ödünç alınan borcun *süçüg* ile ödenmesiyle ilgili şu belgeye bk. JW-Li, 3.18; SUK, Lo30-5.

⁴Ödünç alınan tarığın *süçüg* ile ödenmesiyle ilgili şu belgeye bk. SUK, Lo23-7.

⁵Ödünç alınan *bözün* *süçüg* ile ödenmesiyle ilgili şu belgeye bk. SUK, Lo14; USp 10; TugDok, 3a-19.

iki bakır [ölçek] meyan bitkisinin kökü ile sokup üç bölüm (121) su ile kaynatıp bir hisse su ekleyip üzüm şarabı ile iç." (H II, 119-121).

(134) qan qusmaq-qa am yürüng quruğ üzüm (135) ingäk yağı açkü südi bilän qayınadıp içsär sönär. "kan kusmayı [önlemek için] ilaç, beyaz kuru üzüm (135) inek yağı, keçi sütü ile kaynatıp içerse durur." (H II, 134-135).

(135) yürüng kázquez şäkär bilän çürni qılıp bor suv-ında soğıdıp içsär qan qusmaq sönär. "beyaz kesek şeker ile barut [u] karıştırıp, üzüm şarabının suyunda soğutarak içerse kan kusması durur." (H II, 135- 137).

(16) inägü-kä am iki süngük erkäç edin bir badır ayaq (17)bor bir badır ayaq suv birlä qayinturup suvı soğulmuş-ta içsär kidär. "karın ağrısına ilaç, iki kemik, genç teke eti, bir badır ayak üzüm şarabı, bir badır ayak su ile kaynatıp, su soğuduğunda içerse gider." (H I, 16-17).

(52) yana käkälük-ning ödin alıp quridip bor-qa bäkili-kä (53) qatıp içsär ançm-a bor bäkini içsär esürmüz bolur. "yine kekliğin ödünü alıp kurutarak üzüm şarabına katıp içerse bir daha içki içerse sarhoş olmaz." (H I, 52-53).

(67)Qayu kişi-ning kiri arımadın yiç aqsar, kürküm qonaq mini sıpar birlä bor-qa (68)qadıp içürsär ädgü bolur. "hangi kişinin kiri temizlenmeden yiç akarsa, safran, mısır unu, koku ile üzüm şarabına ekleyip içerse iyi olur(iyileşir)." (H I, 67- 68).

(70) tiş-ni qurd yisär bor sarkä-sin ağız-ta tudup birgär-tä (71) tökgü ol ädgü bolur."diş çürürse, üzü sirkesini ağda tutup, çalkalayıp dökünce, iyi olur (iyileşir)." (H I, 70-71).

(97) tiş ağığ am...(101) sarığ ärük uruğı soqop bor sirkä-si birlä ağızta tudsar sönär. "(97) diş ağrısına ilaç...(101) sarı erik çekirdeğini öğütüp, üzüm sirkesi ile ağızda tutsa [ağrı] gider." (H I, 97-101).

(83) Qan ödkäk çüsüm quruğ üzüm suvı tangda sayu (84) içürsä ädgü bolur. "kan durmaması için, kuru üzüm suyu [nu] her sabah içerse, iyi olur (iyileşir)." (H I, 83-84).

(93) qayu tişi qırdı kiçirir boslar (94)qarlığaç etin yisün. Yana kürküm qınaq mini yıpar (95)bor birlä içzün yaraşur. "(93)hangi kadın qırdı kiçirir ? ise (94) kırılmaç etini yesin. Gene safran, mısır unu, koku [yu] (95) üzüm şarabı ile içsin, iyi gelir." (H I, 93-95).

(140) qarın-ta ölmüş känç-kä am, it süt-i bor sirkä bilän (141) içsär tüşär."(140) karında ölmüş yavru için ilaç, köpek sütü [nü] üzüm şarabı sirke[si] ile içerse düşer."(H I, 140-141).

(162) tın bosğaq-qa am karba tübin yumğaq-ı iki baqır (163) bışğ singir iki baqır tüz çurnı qılıp tang-ta sayu (164) bor surma birlä içürsär tın bosğaq ödür. "solunum yetmezliğine ilaç: karba tübin yumğaq-ı ?, iki baqır (163) pişmiş sinir, iki baqır düzgün barut yaparak, sabahları (164) üzüm şarabı ile içerse solunum yetmezliği geçer." (H I, 162- 164).

4.2. Üzüm Şarabının (Bor) Vergi Ödeme Aracı Olarak Kullanımı

Uygurca belgeler incelendiğinde Turfan Uygurlarının üzümünden genellikle şarap ürettikleri düşünülmektedir. Öyle ki belgelerde üzüm şarabı fertler arasında yaygın olarak ödünç alınan eşyalar arasında geçmektedir. Bunun yanında, üzüm şarabı olan bor, kişiler arasında belli bir hizmet ve iş karşılığında verilen mülk olarak da kullanılmıştır. Ayrıca üzümün Uygurlarda vergiye karşılık olarak kullanılan bir tür ödeme aracı olarak kullanıldığı da görülmüştür. Turfan Uygur Devletinin Moğolların idaresi altına girmesiyle birlikte, Turfan Uygur Devleti Kubilay'a bağlı eyalet olarak yönetilmiş ve Yuan-Moğol Sarayına haraçlar göndermiştir. Moğol-Yuan Sülalesi yıllığında Karakoço'dan (Turfan) gönderilen şaraplarla ilgili bilgi bulunmaktadır. Kayıtlara göre Tai-ding yılının (1324 yılında) ikinci ayında Koço İdikut'u Temür Buka Yuan Sarayına üzüm şarabı göndermiştir (YSb, 1974: 644). Öyle anlaşılıyor ki burada Temür Buka tarafından Yuan Sarayına gönderilen şarap bir haraç (vergi) ödemek amacıyla kullanılmış olmalıdır.

bäg-lig bir küp bor tägmäyüük üçün (.)/// (.)lıq-ı PYL /// yüz (7) iki bağ-lıq böz /// (.)(...)-qı PY (..) birgü (?) “fare yıl, 11.ayın 6. Gününde, biz Tolu’Kya, Mısır, Uluğ, İnç Kya, Mısır ‘a Onluklar’a on böz gerekli olup, Qalan vergisini ödeyen kişi... (6) bey’e verecek bir küp şarap ulaşmadığı için ...” (SUK, Sa09-6; TugDok, II p04-6; USp, 65-6).

(38) borluk-ınga (39)kap, birt böz, yir-lär-ingä tintsuy-lar-ın (40)tsangçı, ağıçı-lar almazun: äşilü uluğ birim:(41)kuanbu sı küñçit kábáz, bor çobra başlap irt (42) birt almadın: işküç işlätmäzün. “(38)Borluğuna (39) kap, birt, böz, yerlerini (40) haznedarlar almasın: äşilü büyük birim:(41)kuanbusu, susam, pamuk, üzüm şarabı, yün başlap irt (42) birt vergisi almasın.” (JW-Li, 4.14, USp, 88).

Sonuç

Sonuç olarak üzüm yetiştiriciliğinin Turfan Uygurlarının tarımsal yaşamında çok önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Tarım Havzasında milattan önceki dönemlerden itibaren yetiştirilen üzüm, Moğol-Yuan Sülalesi döneminden sonra Çin’de de yetiştirilmeye başlamıştır. Çin’de üzüm tarımının yapılmasında ise Moğollar döneminde Çin’e göç eden Uygurlar etkin rol oynamıştır. Turfan Uygur Devleti döneminde Uyguların üzümünden, *bor, süçüg, bor sirke*, gibi farklı ürünleri yaptıkları bilinmektedir. Üzümünden elde edilen ürünler, Turfan Uygurlarda besin maddesi olarak kullanılmanın yanında, tedavi amacıyla ve vergi ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Günümüzde Doğu Türkistan’da yetiştirilen üzümün 50’den fazla çeşidi bulunmaktadır. Doğu Türkistan’ın doğusunda yer alan Turfan bölgesi, hâlihazırda en çok üzüm üretilen merkezlerin başında gelmektedir. Günümüzde üzüm Turfan’da bölge halkının gelir kaynaklarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Kısaltmalar

BS	<i>Beishi-Xiyu Zhuan.</i> (1974). 97. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.
BSh	<i>Beishu -Xiyu Zhuan.</i> (1973). 83. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.
DLT	ATALAY, Besim. (2006). <i>Divanü Lûgat-it –Türk Dizini “Endeks”</i> . Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
ED	CLAUSON, Sir Gerard. (1972). <i>An Etymological Dictionary of the Pre-thirteenth-Century Turkish</i> . Oxford.
Fam. Arch	CLAUSON, Sir Gerard. (1971). “A Late Uyğur Family Archive.”, C. E Boswort: <i>İran and İslam. In The Memory of The Late Vladimir Minorsky</i> . Edinburg..
H I	ARAT, Reşid Rahmeti. (1930). <i>Zur Heilkunde der Uiguren I</i> . Berlin.
H II	ARAT, Reşid Rahmeti. (1932). <i>Zur Heilkunde der Uiguren II</i> , Berlin.
HamTouHou	HAMILTON, James. (1986). <i>Manuscripts ouigours du IX-X siecle de Touen-Houang</i> . T. 1-2, Paris.
İKP	HAMILTON, James. (1998). <i>Budacı İyi ve Kötü kalpli Prens Masalının Uygurcası</i> . Ankara: Simurg,
JW-Li	Lİ, Jingwei. (1994). <i>Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu (Turfan Uygurlarının Sosyal ve İktisadi Vesikalari Üzerine Araştırma)</i> . Ürümcü: Xingjiang Renmin Chuban She.
KB	ARAT, Reşit Rahmeti. (1979). <i>Kutadgu Bilig İndeks</i> . (Yayına Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- OTWF ERDAL, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation*. A functional approach to the lexicon, Bd. 1-2, (Turcologica 7), Wiesbaden.
- Sayit-Yüsüp SAYIT, Muhemmetrehim ve İsrabil Yusup. (2000). *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- SJ *Shiji- Dawanlie Zhuan*. (1975). 123.Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing,
- SUK *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umera und Takao Moriyasu. 1-3. Osaka.
- TMEN DOERFER, Gerhard. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. I-IV*, Wiesbaden.
- TT IV BANG, Willi und Annemarie von Gabain. (1930). *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.
- TugDok TUGUŞEVA, L. Yu. (2013). *Uygurskie Delovie Dokumenti. X-XIV vv. İz Vostoçnogo Turkestana*, Moskova.
- USp RADLOFF, Wilhelm. (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien. Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningard.
- Yang&Niu YANG FUXUE, Niu Ruji. (1995). *Shazhou Huihu Jiqi Wenxian (Shazhou Uygurları ve Onların Metinleri)*. Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi.
- YSa *Yuanshi-Taiding Ji (1)*. (1974). 29. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.
- YSb *Yuanshi -Taidingdi Ji (2)*.(1974). 29.Bölüm. Zhonghua Shuju, Beijing,
- YSc *Yuanshi - Shizu Zhuan (2)*. (1974). 5. Bölüm. Zhonghua Shuju, Beijing.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti. (1930-1932). *Zur Heilkunde der Uiguren I-II*. Berlin.
- ATALAY, Besim. (2013). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. C. 3, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANG, Willi ve diğerleri. (1934). *Türkische Turfantexte VI Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- CHEN, Cheng. (2000). *Xiyu Xingcheng Ji (Batı Bölgeleri Seyahat Notları)*. Beijing: Zhonghua Shuju.
- CLAUSON, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of the Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- DOERFER, Gerhard. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV*. Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden.
- GENÇ, Reşat. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HAMILTON, James Russel. (1998). *Maniscrits ouïgours de Touen-Houang. Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince version ouïgoure* (Budacı İyi ve Kötü kalpli Prens Masalının Uygurcası). (Çev.: Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KUTADGU BİLİĞ III-İNDEKS. (1979). (Yayına Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: TKAE Yayınları.

Lİ, Jingwei. (1996). *Tulufan Huiguwen Shehui jingji Wenshu Yanjiu* (Turfan Uygurlarının Sosyal ve İktisadi Vesikaları Üzerine İnceleme). Ürümçi: Xinjiang Ren Min Chu Banshe.

Lİ, Zhichang. (2000). *Changchun Zhenren Xiyou Ji* (Changchun'un Batı Seyahati Kayıtları). Hebei: Hebei Renmin Chubanshe.

MALOV, Sergey Yefimoviç. (1957). *Yazık Jyoltıh Uygurov, Slovar i Grammatika*. Alma-Ata.

ORTA ZAMAN TÜRK DİLİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE İNCELEMELER. (2005). İstanbul: Ötügen Yayınevi.

ÖZYETGİN, A. Melek. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: Köksav Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4.

RADLOFF, Wilhelm. (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien. Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningard.

SHANG, Yanbin ve GUİ, Qipeng. (1996). "Yuandai Xiyu Putao he Putaojiu de Shengchan ji Shuru Neidi Shulun (Yuan Sülalesi Döneminde Batı Bölgelerindeki Üzüm ve Üzüm Şarabı Üretimini Çin'e Yayılması Üzerine Bir Derleme)". *Nongye Kaogu*, S. 3, s. 213- 221.

SHANG, Yanbin. (2012). *Yuandai Weiwuer NongXuejia Lumingshan Shiji Zai Tantaoyuan Sülalesi Dönemindeki Uygur Ziraat Mühendisi Lu Ming Shan'ın Faaliyetleri Hakkında Araştırma*. Zhongguo Bianjiang Shidi Yanjiu, C. 22. s. 2, 77-89.

ŞEŞEN, Ramazan. (1985). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 57.

TUGUŞEVA, L. Yu. (2013). *Uygurskie Delovie Dokumentı, X-XI Vv. İz Vostoçnogo Turkeстана*. Moskova.

YAMADA, Nobuo. (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte, I-II-III*, Hrausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press.

YANG, Fuxue ve NİU, Ruji. (1995). *Shazhou Huihu Jiqi Wenxian (Shazhou Uygurları ve Onların Metinleri)*. Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi.

Çin Yıllıkları

Beishi-Xiyu zhuan. (1974). 97. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.

Beishu-Xiyu zhuan. (1973). 83. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.

Shiji-Dawanlie zhuan. 123. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.

Yuanshi -Taidingdi Ji (2). 29. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.

Yuanshi-Shizu zhuan (2). 5. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.

Yuanshi-Taidingdi Ji (1). 29. Bölüm, Zhonghua Shuju, Beijing.